

JEDAN NEOSTVARENI NACIONALNO-POLITIČKI PROJEKT U BOSNI IZ G. 1853.

Muhamed Hadžijahić

Politički i nacionalni razvitak naših naroda — kao jedan složen i protivurječan proces — pokazuje mnoštvo oscilacija ako se konkretno promatra sa stanovišta naših odnosa prema Austriji i Turskoj. Bilo je situacija kada se vodila beskompromisna borba protiv ovih država u kojima su se naši narodi našli, neke vremenske periode karakterizirala je stagnacija, a bilo je i razdoblja u kojima je bio nađen neki kompromis pa uspostavljena i određena suradnja kako s turskom tako i s austrijskom, odnosno austro-ugarskom državom. Kao tipičan primjer suradnje s Turcima mogli bismo uzeti Dubrovačku republiku; jedan takav primjer po našem mišljenju predstavlja i Bosna, koja je u tursko doba ne samo očuvala i proširila svoj teritorijalni integritet, već je postigla i prilično izuzetan politički položaj. Dalji je primjer Srbija iz vremena Stefana Lazarevića ili obnovljene Pečke patrijaršije. Slični, općepoznati primjeri mogli bi se navesti i u odnosu na Austriju (Austro-Ugarsku).

U borbama naših naroda za nacionalno oslobođenje važnu ulogu je imalo iskorištavanje postojećih suprotnosti, u prvom redu između Turske i Austrije (prije Ugarske), s traženjem oslonca na jednu od tih sila. U borbi protiv Turaka oslonac se tražio u Austriji (Hrvatska, predustanička Srbija). Međutim, u borbi protiv Austrije, najviše po logici konfesionalne solidarnosti, nije uzimana u obzir mogućnost suradnje s Turcima; u tom pogledu čini izuzetak neuspjeli pokušaj P. Zrinskog i F. K. Frankopana, koji su se odlučili da potraže saveznika u sultanu. Nadalje se može spomenuti i to da je u pojedinim situacijama, napose u novijem periodu, borba protiv Austro-Ugarske stavljana u prvi plan, a s njenim, tada već beznačajnim, turskim rivalom taktiziralo se do prve prilike (u tom pogledu je osobito značajan politički stav srpske buržoazije prema Bosni i Hercegovini u austro-ugarsko doba).

U skladu s takvim tendencijama formirale su se i odgovarajuće političke ideologije. Ipak je zajednička karakteristika tih ideologija u XIX i XX st. da su u pitanju odnosa prema Turcima zauzimale više manje ekskluzivno protivtursko stajalište. Makar da je bila najaktuelnija borba protiv Austro-Ugarske, i srpski i hrvatski buržoaski ideolozi u tzv. istočnom pitanju gotovo su jedinstveno zauzimali strogo negativan stav prema Turcima, kojima su znali pribrajati i sve muslimane na Balkanu.

U tom pogledu čini rijedak izuzetak jedna koncepcija, čiji je protagonist bio Ante Starčević. Po toj koncepciji Bosna, nalazeći se još pod Turcima, trebalo je da postane uporištem za jednu šire zasnovanu nacionalnu akciju. Videći, kao beskompromisni protivnik Austro-Ugarske, u opstanku Turske na

Balkanu protutežu njezinu daljem širenju u druge naše krajeve i smatrajući da u Turskoj postoje određeni uvjeti za nacionalni rad, Starčević je Tursku uzimao u obranu i ozbiljno računao s mogućnostima akcije u turskoj Bosni. Njegov pozitivan odnos prema Turskoj pojačavao se i time što do 1878. nije bio sklon i drugoj turskoj glavnoj protivnici — carističkoj Rusiji.¹ Odatle kod Starčevića jako naglašeno turkofilstvo i osebujuć gledanje na istočno pitanje, različito od gledanja ostalih hrvatskih i srpskih javnih radnika.

Kako svjedoče Starčevićevi govori i spisi, on je dobro poznao prilike u Turskoj. Bio je svjestan i svih poteškoća u kojima se ona — u vrijeme svoje potpune dekadanse — nalazila. Ipak je odlučno i vrlo vješto branio Tursku od različitih optužba, zalažući se uz to za provođenje najpotrebnijih reformama.

Starčević se pri tom nije zanosio nekim naročitim iluzijama. On se prilično kritički odnosio prema provođenju u život »korisnih i pravednih zakona«, izdatih u eri tanzimata, ističući da »neznamo kako ni na koliko se oni zakoni među Muhamedovci i krstjani domaćimi u život uvađaju, neznamo da li oni lepi zakoni imaju svoju pravu vrednost«.²

Starčevićeva je teza, koja je — smatramo — u bitnosti tačna, da progoni kršćana u Turskoj nisu bili »poradi njihove vere, nego poradi stvari državnih, koje oni žele zaogernuti plaštem vere«.³ Štaviše, Starčević tvrdi za Tursku i ovo: »Sve vere biau slobodnie nego u ijednoj kerstjanskoj državi Evrope. Škole dizati ter u nje po volji namestjati učitelje i predavati nauke, biaše slobodno, dok se one nepokazaše ognjištem urotah i bunah proti državi«.⁴

Pa i turski feudalni sistem — prema Starčeviću — bio je znatno snošljiviji od zapadno-evropskog. Starčević, analizirajući taj sistem, iznosi argumentaciju koja je doista dobro fundirana. On, prije svega, polazi od jedne logične pretpostavke da stupanj eksploatacije zavisi od većih ili manjih potreba feudalaca. Zastupajući misao (koje se inače sam u svakodnevnom životu strogo pridržavao) da je »dobro imati«, ali je »još bolje malo trebati«, budući da »razuzdane potrebe nemože nikakvo izobilje zadovoljiti«, Starčević konstatira da Istok »neima mnoge potrebe koje mi imamo«, pa primjera radi navodi: »Koliko trošimo mi mužkarci na našu odetju i obutju? Tomu je trošku najviše kriv kroj, moda. Kod Muhamedovacah je jedan kroj, kod njih je sramota biti zamazan i razparan, a nije sramota imati makar tri različne krpe jednu na drugoj. Srebro i zlato, na njihovih opravah, negubi pravu vrednost; njihove oprave, celokupne, nose na godine; naše, dobro ako na mesece. Ovako je i s pokućtvom njihovim. Koliko se kod nas troši na ženske? Ni taj trošak neimaju Muhamedovci, njihove bo se ženske ne kažu iz kuće, iz obitelji. Koliko se kod nas troši na svakakove zabave? Ni toga troška neima kod Muhamedovacah«.⁵

¹ Poslije uspjeha Rusije u ratu protiv Turske 1877/8, Starčević je, kako je poznato, zauzeo prema Rusiji drugačije stanovište nadajući se da će ona i hrvatskom narodu pomoći da stekne slobodu. Usp. A. Flaker, Pravaštvo i Rusija, HZ XI—XII, 1958—59, 105—119.

² Djela dra Ante Starčevića III. Znanstveno-političke razprave. Svezak 12. Turska, Zagreb 1895, 226.

³ Ib. 225.

⁴ N. dj. III. Svezak 15. Na čemu smo. Zagreb 1896, 394.

⁵ Usp. Turska, 223, 224, 235, 236.

Starčević iznosi još jedan, po našem mišljenju također važan, argument da u turskom feudalizmu kmetovi nisu vezani za zemlju i određenog vlastelina, a da je zemlje za obradu bilo više nego raspoložive radne snage. »Tu je« — veli Starčević — »među vlastelinom i kmetom odnošaj zakupa: s kime i za koliko se pogodiš, tomu i toliko platiš. Nisi zadovoljan? traži druge bolje. Sada, koliko je po razmerju Muhamedovaca i kerstjanah, a kolika je i kako je plodna zemlja Bosna! To će reći: mnogo zemlje, a malo zakupnikah, kerstjani mogu probirati zemlje i platjati zakupninu skoro kako sami hoće, Muhamedovci, hoće, neće, moraju na to pristati jer drugačie nedobiju ništa.«⁶ Sloboda kretanja nije bila ograničena samo unutar granica Turske već »biaše prosto izseljavati se«, pa Starčević postavlja pitanje: »Kako je, dakle, to da oni kerstjani nebeže od zla iz Turske pod Austriju ili Rusiju ili Serbiju?«⁷

Starčević — govoreći o razlici u položaju kmetova u Turskoj i na Zapadu — konstatira da kršćani u Turskoj nisu bili vojni omveznici. Nasuprot tome, kmetovi u Evropi »ne samo vojevahu za svoju domovinu, nego oni podnašahu i druga bremena državna, mnogo težja od onih što ih nosiahu [...] gospoda.«⁸

Međutim, Starčević je svjestan toga da je s modernizacijom uprave došlo do veće eksploatacije kmetova.⁹ Uzima da u tome čini prekretnicu g. 1848 (zapravo tzv. Tahir-pašine reforme).¹⁰

O pogoršanju agrarnih odnosa u to doba Starčević je napisao: »Poslie 1848. padoše i muhamedovci, vlastelini, pod štibru. To je najgorje po kerstjane. Jer kerstjani sceniahu, da će car njima bog zna kako pomoći kada ukroti vlasteline, ter biahu, koliko mogahu, proti svojim vlastelinom. Time su se vlastelinom, Muhamedovcem jako zamerili. A štibra koju vlastelini platjaju, napokon pada na same kerstjane. Jer za tu štibru više manje mora se zakupnina povisiti, pa ugovarao kmet s ovim ili onim vlastelinom. Osim toga, i država je daće kerstjanah znatno povećala. K tomu još dodajmo, da Turci, došlaci, unašaju iztočnu razkoš; da muhamedovska trezvenost popustja žderanju i pijančovanju; da štibre i potrebe svaki dan rastu; da se kerstjani na podticanje Rusie i Austrie [...] mute i burkaju; a time da i vlada i vlastelini uzdu kerstjanah pritežu, to velimo, još dodajmo onomu nacertu, pa imamo priličnu sliku današnjega stanja Bosne.«¹¹

⁶ Turska, 236.

⁷ Turska, 227.

⁸ Turska, 226.

⁹ U predstavi koju su 30. X 1854. predala četiri Bosanaca ruskom caru Aleksandru II iznosi se da bi bilo bolje da nije došlo do reforama. Nameti su vrlo osjetljivo povećani; mjesto ukinutog harača koji je iznosio 15 pjastera po glavi, sada se daje po domaćinstvu i po 10—12 červonaca. U predstavi se ističe da oni govore ne samo u ime bosanskih kršćana već i u ime siromašnih muslimana. — V. N. Kondrateva, K voprosu o predposylkah vostanija 1858 g. v. Bosnijskoj Kraine i Posavine. Akademija nauk SSSR. Učenyje zapiski Instituta slavjanovedenija XVIII, 1959, 175.

¹⁰ Tada je među ostalim uvedeno da i čitluk-sahibija sudjeluje s trećinom u desetini koja se prije podjele izdvajala iz zajedničkoga žetvenog prinosa. Starčević spominje u djelu: »Na čemu smo« kako se 1848. sastao s Ivanom Jukićem koji »dok se poljubismo vrisnu: »,odsada će i age platjati štibru«. Starčević mu je odgovorio: »Neveruj, nego vi ćete platjati za se i za nje« (n. dj. III, 396).

¹¹ Turska, 236.

Starčevićeva je zasluga u nacionalnom pitanju da je kao izraziti liberalac propovijedao nacionalnu ideologiju očišćenu od svih konfesionalnih predrasuda, pa je to, napose sa stanovišta nacionalnih odnosa u Bosni, imalo posebno značenje. Za jednu ideologiju, lišenu identifikacije nacije i konfesije, postojali su u Hrvatskoj u Starčevićovo doba određeni povoljni uvjeti. Od kapitalne je važnosti da se hrvatski nacionalni pokret počeo oblikovati u borbi protiv katoličkih Austrijanaca, katoličkih Mađara i katoličkih Talijana pod neposrednim utjecajem ideja Francuske revolucije. Uklanjanjući konfesionalna shvaćanja, Starčević se jednako odnosio i prema katolicima i prema pravoslavicima, a što je za ono doba od naročite važnosti, vidio i u muslimanima Bosne (donekle slično Dositeju i Vuku kod Srba) svoju nacionalnu braću, pa je tako koncepcija, koja se vrlo teško počela probijati počevši od naših reformatora u XVI st., da muslimani u Bosni nisu nikakvi Turci, taj put našla svoj pun izražaj. U Starčevićovo doba i još mnogo vremena donjije, muslimani u Bosni su bili usko vezani uz tursku državnu ideju, što Starčeviću kao turkofilu i zagovorniku šireg zahvaćanja izvan usko shvaćenog katoličkog Hrvatstva nije mnogo smetalo. Štaviše, Starčević je pokazivao otvorene simpatije prema bosanskim begovima i agama, pa je tu najviše i zastranjivao. Činjenica je da su, protivno Starčeviću naziranju, bosanski begovi (pa i age) bili ponajmanje »najčišće hrvatsko plemstvo«, jer kolikogod je među bosanskim muslimanima bilo stranih etničkih primjesa, one su upravo najizrazitije među begovima i agama.¹² Međutim, iako Starčević, uzevši stvar s naučnog gledišta, nije bio u pravu, ipak je ovdje pokazao mnogo političke realnosti, jer su begovi i age bili osnovna politička i društvena snaga u Bosni, pa je tada svaka kombinacija s muslimanima morala računati s ovim faktorom.

Starčević se bavio i proučavanjem islama, crpeći pri tom podatke među ostalim iz djela francuskih enciklopedista. Rezultat toga je Starčevićeva studija o Muhamedu, »koga duh iz trih nekada glasovitih carstvih jedno carstvo složi«, a čiji vjerezakon »velik del naše po kervi i jeziku najčistie bratje derži«; studija je štampana u »Hervatskom kalendaru za prostu godinu 1853«.¹³

¹² Na to je prvi u nauci ukazao V. Čubrilović, Poreklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini, Jugoslov. časopis I, 1935. 368—403. Baveći se ovim pitanjem došao sam do sličnih rezultata.

¹³ Ureditelj Dr. Antun Starčević. Izdatelj Karlo Albrecht. U Zagrebu. — Iz aspekta Starčevićevih odnosa s Turskom važni su podaci koje je iznio novinar Mehmed Sulejmanpašić u turskom listu »Varlik« od 1. XI 1935. On navodi da je Fehim efendija Dumišić, narodni zastupnik banjalučkog okružja u prvom turskom parlamentu (1876—78), po svom iseljenju u Istanbul pričao u krugu svojih prijatelja da je kao narodni zastupnik dolazio u doticaj sa Starčevićem. Sulejmanpašić dalje spominje pisca teološkog djela »Komentar o 40 izreka velikog posljednjeg Božjeg poslanika Muhameda«, posljednjega turskog mutesarifa u Bihacu, Giritli Sirri-pašu, koji se u jednom odlomku svojih memoara što ih je izdao kao penzionirani vezir u Dyari Bekiru ugodno sjeća svog susreta u jednom hrvatskom kupalištu s Antom Starčevićem te kaže da je političko ime i državnička figura toga muža bila poznata i sultanu Abdul-Azizu (1839—61) kao i njegovim velikim vezirima Emin Ali-paši i Kočedži zade Fuad-paši. (Uza sva nastojanja nisam mogao da pribavim memoare na koje se Sulejmanpašić poziva.)

II

Milan Šarić, koji se bavio evolucijom Starčevićevih ideja u njegovim mladim danima,¹⁴ ukazuje na Krimski rat kao događaj koji je imao reperkusija i u određivanju Starčevićeva stava prema Turskoj. Krimski rat je, piše Šarić, silno podigao ugled Turske. Zapadna Evropa pristala je gotovo cijela uz Tursku. Stoljetna neprijateljica Turske, Rusija, bila je ponižena. Evropska je štampa, što je mogla više, Rusiju prikazivala u najtamnijem svijetlu. Zapadno-evropski liberalci gledali su u oslabljenju Rusije oslabljenje najveće zapreke svakom slobodnom razvitku i svakoj prosvjeti.¹⁵

Posve je vjerojatno da je i Starčević dijelio takvo mišljenje liberalnih krugova na Zapadu. U to doba »niknula je u Starčevićevoj glavi misao, da se dade na rad oko braće svoje u Turskoj«.¹⁶ O tome namjeravanom radu u Turskoj dao je neke oskudne podatke i sam Starčević u jednom poznijem spisu pod naslovom: »Na čemu smo«. Obrazlažući koncepcije o reformama u Turskoj on dodaje: »Poslije krimskog rata našlo se Hervatah smernih raditi u onom smeru,¹⁷ i zaistaše dozvolju, dignuti tiskarnicu i novine u Sarajevu. Za stvar se zauzeo francezki konzul, sarajevski medžlis dopustio i preporučio, nu Carigrad zabaci, kako dočusmo, po nagovoru bosanskoga fratra u službi Austrie, ovaj bo uputi da bi to bila panslavska propaganda.«¹⁸ Podaci koje Starčević ovdje iznosi zaslužuju najveću pažnju. Od interesa su za historiju naših uzajamnih odnosa, zatim za kulturnu historiju Bosne kao i za proučavanje ličnosti Ante Starčevića, pa je potreba na njih se pobliže osvrnuti, pogotovu jer smo u mogućnosti da ih upotpunimo podacima iz nekih suvremenih dokumenata.

Sama ideja o osnivanju bosanske štamparije uz blagonaklonost Porte datira najmanje deset godina unatrag od akcije o kojoj Starčević govori. Javila se u doba ilirskog pokreta, koji je, kako je poznato, okupio i dobar dio bosanskih franjevaca. Iz jednog pisma Pavla Čavlovića (Podgorskog) upućenog Gaju iz Beograda 12. januara 1843. saznajemo da se u Bosni namjeravalo podići jedno učilište (collegium) za sve nauke u narodnom jeziku za mladež oba vjeroispovijedanja, tj. katolike i pravoslavne. Uz učilište bi bila i »narodna tiskara«. Porta je obećala potpomoći akciju; za to se tražila pomoć i u Srbiji i u Zagrebu, ali je zbog progona franjevaca svaki rad u tom pravcu bio odgođen.¹⁹

Ideja o štampariji — prema podacima koje vrela daju — ponovo se javila u vrijeme Omer-paše Latasa (1850—52). Austrijski konzul u Sarajevu Dimitrije Atanasković podsjeća u svom izvještaju od 25. oktobra 1853. da je bio često u prilici da javlja kako mu je Omer-paša upućivao prigovore na pisanje austrijske štampe o prilikama u Bosni; zato se Omer-paša prihvatio plana da u Sarajevu osnuje štampariju koja bi periodično izdavala list na srpskom

¹⁴ Mladost dr. Ante Starčevića. Politička študija. Osiek 1903.

¹⁵ Ib. 87.

¹⁶ Ib. 75.

¹⁷ Tj. u smjeru netom izloženih koncepcija o reformama.

¹⁸ Na čemu smo, 401.

¹⁹ Đ. Šurmin, Hrvatski preporod II, Zagreb 1904, 284.

jeziku sa zadatkom da opovrgava takvo pisanje, naročito štampe koja izlazi u Zagrebu. U tom smislu se Omer-paša bio obratio i na Portu. Atanasković povezuje ovu akciju s Jukićem koji je »stalno nastojao da u Bosni osnuje štampariju«. ²⁰ Jukić se, štaviše, izgovarao, kako Atanasković navodi, da je 3000 forinti, koje je dobio od Omer-paše kao obeštećenje za kršćane u Jajcu, ²¹ a koje nije namjenski utrošio, rezervirao za planiranu štampariju. ²²

Uvođenje »štamparnice za kristjane« »o zemaljskom trošku« uvrstio je Jukić među »Želje i molbe kristjanah u Bosni i Hercegovini, koje ponizno prikazuju njegovom carskom veličanstvu sretnovladajućem sultanu Abdul-Medžidu« od 1. maja 1850. ²³

Akcija za osnivanje štamparije i izdavanje novina koja je uslijedila uskoro nakon toga, u vrijeme Krimskog rata, iako nije, kao ni ove prijašnje akcije, realizirana, bila je zasnovana na široj bazi i solidnije pripremljena. Taj put se Jukić, koji se dotada najviše istakao u ovom poslu, izigran od prepredenog i brutalnog Latasa, poslije izbavljenja iz tamnice, nalazio u izgnanstvu, ²⁴ pa nije mogao ni doći do izražaja. Stvar je ipak bila krenula odlučnijim pravcem, tako da su se na zajedničkom poslu našli i bosanski provincijal i vezir i francuski konzul i Zagreb i Beograd, pa čak i sam sultan. Taj se krug još i proširuje ako se uvažavaju podaci VI. Skarića, koji tvrdi da su na tom planu energično radili mađarski i poljski bjegunci u Turskoj, koji su s pomoću južnih Slavena i uz saradnju Francuske htjeli raditi protiv Austrije. ²⁵ Novine su trebale izlaziti — kako je javio konzul Atanasković u izvještaju od 31. augusta 1853. — »pola na slavenskom, pola na turskom jeziku«, sa »najvažnijim zadatkom da se suprotstavljaju gledištima i vijestima susjedne štampe o prilikama u Bosni i djelatnosti tamošnjih upravnih organa«. ²⁶

²⁰ U pismu upućenom iz Fojnice 6. listopada 1847. Anti Kaiću (uz istodobno pismo Gaju) Jukić preporučuje nekog Franu Glavadanovića da bude primljen na učenje štamparskog zanata, »jer će nam svremenom sličnih ljudi trebovati budući da ćemo mi nastojati kupiti tiskarnicu, dok se još malo smirimo«. — T. Alaupović, Ivan Frano Jukić, Sarajevo 1907, 63.

²¹ Usp. o tom Alaupović, n. dj., 12—14.

²² Atanaskovićev izvještaj je u cjelini objavio A. Ivic u »Arhivskoj građi o jugoslovenskim književnim i kulturnim radnicima« IV, Beograd 1935, 442—444. — O Omer-pašinoj podozrivosti i rigoroznim mjerama prema zagrebačkoj štampi i uopće štampi iz Austrije pisale su sredinom septembra 1851. i zagrebačke »Narodne novine«. — Alaupović, n. dj., 11. Zabrana se odnosila i na tršćanski »Süd-Slavische«. O tom je provincijal Kujundžić obavijestio braću u dopisu od 7. septembra 1851. Usp. fra J. Jelenić i fra R. Drljić, Spomenici kulturnog rada bosanskih franjevac, Glasnik Hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu. LXII, 1941, Sarajevo 1942, 143—144.

²³ Zemljopis i poviestnica Bosne od Slavoljuba Bošnjaka. U Zagrebu 1851, str. 157.

²⁴ U novije vrijeme objavio je R. Drljić važne (rimske) dokumente o Jukićevu životu i radu od 15. VII 1852. — 15. IV 1854. u članku: »Tragedija Ivana Franje Jukića prema nekim novim dokumentima«, Život, Sarajevo, 1953, br. 5, 116—124.

²⁵ Sarajevo i njegova okolina, Sarajevo 1937, 215. Skarić, kao ni u drugim prilikama u toj svojoj knjizi, ne navodi za ovu tvrdnju nikakva vrela. On piše i to da se govorilo da je provincijal Kujundžić dobio od poljske emigracije u Francuskoj 5.000 franaka.

²⁶ Izvještaj je u cjelini objavio B. Gavranović, Bosna i Hercegovina od 1853—1870. godine, Sarajevo 1956, 74—76.

Od posebne je važnosti podatak iz istog izvještaja da je već u Zagrebu angažiran za slavensku redakciju netko »čije mi se ime nije znalo kazati« (Für die slavische Redaktion soll Jemand, dessen Namen man mir zu sagen nicht wusste, bereits in Agram engagirt seyn). Nije li taj »netko« upravo tada malo poznati Ante Starčević, rijedak turkofil u tadašnjem hrvatskom društvu, istaknuti antiaustrijanac, liberalac u smislu učenja francuskih enciklopedista, koji je imao već izgrađen »smer« reforama? Očito je da je ideju o štampariji i novinama u Sarajevu već otprije razmatrao i s Jukićem prilikom njihovih susreta, kojih se Starčević dotiče na više mjesta u svojim djelima. Sjećajući se nakon dvadesetak godina ove akcije u spisu »Na čemu smo«, Starčević, doduše, sebe ne spominje, ali sve okolnosti upućuju na to da je baš on bio taj u Zagrebu angažirani redaktor, što bi, usvoji li se ova interpretacija, značilo da je Starčević namjeravao 1853. doći stalno u Sarajevo.

Dalje treba napomenuti da se u Zagrebu tada nalazio u štampariji Lj. Gaja i tipograf-meter Ante Kaić, rodnom Banjalučanin, bliži Jukićev rođak, koji je dugo vremena nastojao da u Sarajevu osnuje vlastitu štampariju. Iz jednog pisma (za koje se ne navodi datum), koje je Marijan Šunjić, boraveći u Zagrebu, uputio provincijalu Kujundžiću, saznaje se »da bi Ante Kaić rado preuzeo izdavanje novina i da bi srbska vlada dala badava slova latinska i srbska«. ²⁷ Konzul Atanasković, u izvještaju od 25. oktobra 1853, također zna za Šunjićev boravak u Zagrebu »od prije nekoliko mjeseci« i za ponudu Kaića koji je tvrdio da za osnivanje štamparije »posjeduje u gotovu 1.000 forinti«, ²⁸ ali ne govori o poklonu srpske vlade već Lj. Gaja koji bi Kaiću poklonio »stara ali još upotrebljiva slova«. Atanasković kaže da je Šunjić o svemu tome izvijestio fra Lovru Karaulu, kako bi zajedno s fra Andrijom Kujundžićem stvar pospješio.

Paralelno s pripremanjima u Zagrebu živo se radilo i u Sarajevu. Bile su predviđene i prostorije za štampariju (u spomenutom Šunjićevu pismu navodi se da bi za štampariju »mogao služiti jedan kat naše residencije u Sarajevu«). Kao glavni akteri s franjevačke strane nastupaju provincijal Kujundžić i Karaula, koji su — kako doznaje Atanasković — o pothvatu »razgovarali s Huršid-pašom²⁹ i francuskim konzulom Wiettom«. Kujundžić je u ime »starješina katoličkog sveštenstva« 20. maja 1853. sastavio za Huršid-pašu predstavku, koju je on u načelu odobrio. Predstavka, nešto dopunjena po sugestijama Huršid-paše, prevedena je na turski i preko Wietta vraćena franjevcima radi stavljanja potpisa i pečata. U pismu od 22. jula Wiett izvještava provincijala da će prijedlog biti poslan 26. jula u Stambul pa »da priložen ovde prevod prepisete i metnuvši Vaš i ostalih starješinah podpis i muhur N. E. Kuršid paši jel upravo, jel posredstvom mojim šilate.« ³⁰

U konačnom tekstu, koji su sporazumno sastavili franjevci, Wiett i Huršid-paša, u dijelu koji se odnosi na štampariju, stajalo je doslovce:

²⁷ Usp. fra Ignacij Strukić, Povjestničke crtice Kreševa i franjevačkog samostana, Sarajevo 1899, 123. (Pismo se nalazi u arhivu franjevačkog samostana u Kreševu.)

²⁸ Kaić je — kako javlja Atanasković u izvještaju od 25. oktobra 1853. — u međuvremenu odustao od namjere da dođe u Bosnu.

²⁹ Huršid-paša bio je carski namjesnik u Bosni od 13. IX 1852. do 26. X 1856.

³⁰ Strukić, n. dj., 122.

»Od velike bi koristi za carstvo tursko bila jedna mala tiskarnica (typographia) u jeziku bosničkome. Pridata u ruke sveštenstva katoličkoga tiskarnica ova imala bi kao nasljedstvo istinite koristi, koje su dole napomenute. Ovim načinom sveštenstvo katoličko, koje vazda gaji lojalnu simpatiju prema Visokoj Porti: a) Moglo bi izdavati po jedan list novinski i odbijati nepravdna nasrtanja novina izvanskih protiva Visokoj Porti i njen interes štititi, b) Knjige školske za mladež bosansku mogle bi se tiskati u Bosni po smislu i duhu za Visoku Portu probitačnome, nit bi se novci iz Bosne u inostrane države za knjige iznosili, kako se je to do sad od velike nužde činilo. c) Kad bi se ova osnova odobrila, bilo bi od potrebe, da Vali paša pribavi jedan ferman od Visoke Porte kano isključivu povelju, da nitko drugi u Bosni ne smije zavesti tiskarnu, van samo sveštenstvo katoličko, kome nadležati more pravo cenzure, a nadzirateljstvo samome Valii bosanskome. Ako bi što protiv praviteljstvu turskome izdala, Vezir mogao bi nju odmah i bezposredstveno zatvoriti, a sveštenstvo katoličko, koje bi svojom krivicom ovi zatvor zaslužilo, niti bi smjelo nikakvog povratka štete od Porte iskati.«³¹

Projekt o štampariji i novinama usvojila je i Porta. Atanasković u izvještaju od 31. augusta 1853. izričito spominje da se s projektom suglasio sam sultan.³²

Kako se po svemu vidi, Starčevićeve obavijesti se u pojedinostima slažu sa suvremenim izvještajima. Starčević je, čini se, u pravu i pri davanju objašnjenja zašto projekt nije ostvaren; sve okolnosti upućuju na zaključak da je Austrija uspjela ovu akciju osujetiti.

Mnogobrojni Atanaskovićevi izvještaji — od kojih su nam dva pristupačna — pokazuju da je Austrija s podozrivošću pratila sva ova nastojanja, iza kojih su stajali njeni otvoreni protivnici. Novine su već po svojoj zamisli trebale imati protivaustrijsku oštricu, a ostvarenje ovog projekta značilo bi u borbi za prestiž oko osiguranja utjecaja u pitanjima bosanskohercegovačkih kršćana golem uspjeh francuske politike.

Razumljivo je, dakle, što su Kujundžić i Karaula pokušali da Atanaskoviću zataje ovu akciju s Huršid-pašom i Wiettom. Međutim, sam Huršid-paša nije Atanaskoviću skrivao svoju naklonost za tu stvar izjavljujući da bi »uspostavljanje štamparije i izdavanje novina u Sarajevu bilo prije nešto dobro negoli zlo« i žaleći se uz to na poteškoće oko osiguranja novčanih sredstava i stručnog osoblja.

U izvještaju od 25. oktobra 1853, u kojem ove informacije iznosi, Atanasković spominje i franjevca Filipa Pašalića, koji se netom vratio iz Stambola (nije li to »bosanski fratar u službi Austrije«?). Pašalić je, razgovarajući s Atanaskovićem o toj stvari, izrazio mišljenje da je projekt daleko od svog ostvarenja i uz to podržao sumnje o namjeni 5.000 franaka, koje je provincijal Kujundžić dobio iz Francuske pod izlikom za potrebe škole — s 8.000 daljih franaka za potrebe crkve — dok se doista moglo raditi o tome da je tih 5.000 franaka dobiveno za štampariju.³³

³¹ Usp. Strukić, n. dj., 122.

³² Gavranović, n. dj., 75.

³³ Ivić, n. dj. IV, 443. — U monografiji: »Fra Lovro Karaula«, Sarajevo 1925, fra B. B a d r o v spominje da je Karaula stupio u dodir s francuskim konzulom Wiettom, koji je od svoje vlade isposlovao 8.000 franaka za nove crkve u Bosni i

Nisu nam poznate sve pojedinosti o tome kako je akcija za osnivanje štamparije 1853, usprkos izvršenim pripremama, propala, preostaje samo činjenica da je taj put bila stvar odgođena, a to je predstavljalo značajan uspjeh austrijske diplomacije.³⁴

III

Pokušaj iz 1853. za osnivanje štamparije i novina u Sarajevu, bez obzira na to što nije urodio plodom, važan je kao manifestacija politike koja je išla za otkidanjem katoličkih Bošnjaka od austrijskog utjecaja, toliko sudbonosnog u njihovu javnom životu i do toga vremena, a naročito dugo poslije toga (slično kao što je turski utjecaj bio sudbonosan za muslimanske, a ruski za pravoslavne Bošnjake). Karakteristično je da su se na narodnom poslu iz 1853. našli upravo oni bosanski franjevci koji su u više prilika otvoreno protivaustrijski nastupali. To jednako važi za Kujundžića, Karaulu i Šunjića.

Tako su provincijal Kujundžić i kustod Karaula pregovarali 1854. s francuskim konzulom, kako bi se pravo zaštite nad bosanskim katolicima, koje je prema odredbama Karlovačkog i Požarevačkog mira pripadalo Austriji, prenijelo na Francusku. Dalje, austrijski konzul u Bosni, Rössler, javljao je 1. decembra 1857. Ministarstvu u Beč da Kujundžić javno zastupa mišljenje da poslije Pariškog kongresa ni jedna država nema isključivo pravo protektorata nad kršćanima u Bosni i Hercegovini.³⁵ Fra Marijan Šunjić je već otprije, naročito u pjesmama: »Prigovor između dviuh vilah Slavjanke ili Njemkinje« i »Gospodinu Gaju i ostalim vernim prijateljima naroda Slovenskog za posebno pretitranje i skrovitu vest od neimenjaka« isticao svoje protunjemačko raspoloženje.³⁶ Takve koncepcije nisu bile strane ni fra Martinu Nediću, koji je promatrajući stranu najezdu u Hrvatskoj, »švapskoj« vladi pretpostavljao osmanlijsku, jer je ova svakome barem svoj jezik ostavila, a ona hrvatski potiskuje te i »u sudu i u učioni« svoj nameće.³⁷ Postojale su dakle snage — nasuprot više manje općenitom austrofilskom raspoloženju

5.000 franaka za škole. Badrov iz jednog pisma Karaule Kujundžiću od 19. I 1853. iznosi podatke o kontaktima Karaule s Čamil-pašom u pitanju podizanja novih crkava kao i podatke iz jednog Kujundžićeva izvještaja Kongregaciji u Rim od 6. I 1854. o Karaulinoj uspješnoj akciji kod vezira da se zemljišta na kojima su izgrađene nove crkve oslobode od nameta, ali autor monografije ništa ne zna o Karaulinoj angažiranosti u pitanju štamparije.

³⁴ O kasnijim nastojanjima za osnivanje štamparije u Sarajevu usp. H. Kreševljaković, Štamparije u Bosni za turskog vremena, Građa za povijest književnosti hrvatske 9, 1920. O nastojanjima iz 1857. donosi originalne dokumente Ivić, n. dj. IV, 444—447; usp. dalje H. Čurić, Prilozi bosansko-hercegovačkoj istoriji XIX vijeka, Sarajevo 1960, 121—122, te fra J. Jelenić i fra R. Drljić, Spomenici kulturnog rada bosanskih franjevaca, Glasnik Hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu LIV, 1942, Sarajevo 1943, 301.

³⁵ Fra B. Gavranović, Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881. godine. Beograd 1935, str. 39—40.

³⁶ Fra J. Jelenić, Kultura i bosanski franjevci II, Sarajevo 1915, 194. Fra R. Drljić, Prvi Ilir Bosne, Fra Martin Nedić 1810—1895, Sarajevo 1940, 132—133.

³⁷ Jelenić, n. dj. II, 192.

— koje su, poučene lošim iskustvom u Hrvatskoj, uvidale nacionalnu opasnost od Austrije pa, štaviše, nalazile manje zlo za Bosnu u reformiranoj Turskoj negoli u Austriji.

Čini se da je jednoj takvoj orijentaciji pridonijelo i držanje Austrije prilikom tzv. Barišićeve afere. Austrija je u potpunosti podržavala omraženog biskupa Filipa Barišića. Karaula je u jednoj replici s Barišićem iz 1844. izjavio da fratri nemaju ništa s Austrijom i Bečom i uz to optužio Barišića radi njegovih veza s Austrijom. Garašaninov, pak, agent Toma Kovačević objašnjavao je 1862. da su bosanski fratri bili do 1840. pod austrijskim utjecajem, »ali oni Austriju mrze od 1840. godine, od kad im je Metternich preko Ilije Starčevića poručio da se ne nadaju izbavljenju, nego da se i oni poturče, ako im je toliko teško. Osim toga kroz 400 i više godina birali su biskupe iz svoje sredine. Ali iz Rima su im 1843. godine poslali jednog Talijana (Potena), s kojim su se toliko zavadili. Jedva su ga otjerali i izabrali svoga čovjeka, Šunjića, ali on je prošle godine umro. Sad im je opet Austrija naturila jednog Dalmatinca, koga također mrze. Osim toga oduzela im je fond za uzdržavanje učenika, koji je njima pripadao od vremena Josipa II, i sad uče kod Strossmayera u Đakovu. Trebalo bi im zajamčiti povlastice, koje su dobili od banova, bosanskih kraljeva i turskih sultana, po kojima oni slabo zavise od pape i od Austrije.«³⁸

Tako su se u odnosu na Austriju bosanski fratri našli gotovo na istoj poziciji na kojoj je stajao i Ante Starčević.

Takav razvoj događaja a zatim nasilna germanizacija i apsolutizam u Hrvatskoj svakako su se odrazili na takvu orijentaciju. Ovdje treba ipak istaći da još uvijek hrvatski nacionalni pokret nije imao u Bosni uporišta (sistematskija nacionalna akcija vodila se iz Srbije, zahvaljujući mogućnostima koje je pružala državna vlast, ali je tada i među bosanskim Srbima nacionalni pokret bio tek u začetku).

Za tadašnje političko raspoloženje među bosanskim franjevcima daje važne podatke odlično obaviješteni Henri Massieu de Clerval, koji je kao izaslanik francuske vlade boravio 1855. u Bosni, posjetivši ondje i franjevačke samostane. On je dolazio u doticaj i s Kujundžićem, pa ističe njegovu učenost, sjajan karakter i dobru verziranost u poznavanju prošlosti Bosne. U izvještaju ministarstvu,³⁹ de Clerval najviše govori upravo o bosanskim katolicima. Naročitu pažnju je obratio utjecajima koje pojedine susjedne države vrše na domaće stanovništvo, pa se za vrijeme boravka među franjevcima osvjedočio o predominantnom utjecaju Austrije;⁴⁰ njega je, razumljivo, najviše interesirao odnos prema Francuskoj.

Rezimirajući svoja zapažanja i zaključke de Clerval nalazi među franjevcima kao vodećem sloju u katoličkom društvu Bosne tri vidnije obilježene političke grupacije koje karakterizira ovako:

³⁸ G. Jakšić, Jedan »projekt« srpskog ustanka iz godine 1862, »Politika« 1, 2, 3 i 4 maj 1937, str. 8.

³⁹ Rapport adressé à Son Excellence Monsieur le Ministre de l'instruction publique sur une mission en Bosnie, accomplie en 1855, par M. Massieu de Clerval. Archives des missions scientifiques et littéraires. Tom V. Paris MDCCCLVI.

⁴⁰ Na pravoslavne kršćane pak — kako navodi — utječu Srbi i Crnogorci, prvi po primjeru svoje državne nezavisnosti, a drugi po ratničkoj agitaciji i pravoslavnom fanatizmu (na i. mj., 41).

»Prvo su oni koji su i u politici i u religiji u najmanju ruku još uvijek u idejama XV stoljeća. Bez obzira na poštovanje koje gaje prema Francuskoj kao katoličkoj sili, njihove stvarne političke simpatije u suštini se ne sastoje u želji da bi im ona garantirala slobodu, već da bi s pomoću Francuske učvrstili svoju dominaciju.

Druga grupacija, za koju vjerujem da je najvažnija, sastoji se od ljudi koje bi mogli označiti imenom bosanskih patriota. Tu se razumije grupacija vrlo aktivna među klerom i čitavim podmlatkom u samostanima, među mladeži punom oduševljenja i darovitosti, koja se prilagođava samostanskom životu jer joj je to jedina otvorena mogućnost za aktivnost u zemlji u kojoj kršćanima nisu pristupačne javne službe. Ideja koja dominira u duši ovih ljudi jest narodnost (nationalité): Slaveni, ali katolički Slaveni, oni ne žele Rusiju, jer znaju da bi njen trijumf značio slabljenje katolicizma na Orijentu; njihove simpatije za Francusku su vrlo stvarne, vrlo duboke, iako su im pojmovi o našoj zemlji vrlo čudnovati. Francusku zamišljaju kao najkršćanskiju i naprednu naciju. Što se tiče sadašnjeg rata (tj. Krimskog; *M. H.*), on ih vrlo uznemiruje. Oni ne mogu shvatiti savez zapadnih sila s Turcima i skloni su da u tome traže neku spletku. Podsjećanje na stoljetne progone ne dopušta im da vjeruju u iskrenost i liberalne nakane svojih gospodara. Oni traže jamstva za slučaj ponovnog tlačenja i ja vjerujem da se u dubini svoga srca mnogi zanose jednom nezavisnom Bosnom koja bi se, u najmanju ruku, uspostavila kao posebna kneževina, poput Srbije. Imajući zajedničke osjećaje s Ilirima iz Austrije, oni se čute vezani s njihovom sudbinom, pa tako, iz razloga koje sam prije naveo, austrijska vlada ne pobuđuje kod njih drugo no neotklonjivu odbojnost.

Napokon, mogu se sresti i vrlo obrazovani ljudi koji, imajući isto tako ljubav prema svojoj zemlji i gajeći poštovanje prema nacionalnoj tradiciji, uviđaju svu važnost nedavno izvršenih promjena u položaju kršćana, odavajući najveće priznanje Francuskoj i sasvim se pouzdavajući u njen opravdan utjecaj na tursku vladu. Oni se raduju sadašnjim događajima koji ubrzavaju ispunjenje njihovih želja. Privrženi idejama Zapada, oni zastupaju i propovijedaju ideju građanske jednakosti, ili još bolje, oni je pripremaju, dajući istodobno primjer tolerancije. Takva raspoloženja postoje naročito među svećenicima, koji su, putujući po raznim krajevima Turske, dolazili u dodir s našim zemljacima (tj. Francuzima).⁴¹

Kako se vidi, vladajuće političke ideje u vrijeme Krimskog rata među katoličkim Bošnjacima, koje je de Clerval oštroumno formulirao, bile su takve da projekt o jednoj protivaustrijskoj nacionalnoj akciji, pa i u Turskoj, istina reformiranoj, nije bio lišen realnih osnova.⁴²

⁴¹ Ib. str. 35—36.

⁴² Jedan, nešto pozniji, austrijski diplomatski izvještaj daje o Karauli, jednom od najaktivnijih učesnika akcije iz 1853, ove karakteristične podatke: »Sasvim su drugi motivi — a ne njegova ličnost — radi kojih ja podržavam s ocem Karaulom najtješnje prijateljske veze. Gospodin Karaula, veseo i učtiv, odmah je u početku privukao na se moju pažnju, ali još ni danas nisam s njime na čistu. On je velik pobornik za našeg cara, ali sanjari o nekom slavensko-bosanskom carstvu. Mislim da on spada u krug onih ljudi koji nisu nikada zadovoljni sami sobom i svojim položajem u društvu i koji se nadaju domoći ugleda i vlasti nekim prevratom, za

IV

Novine koje su imale otpočeti s izlaženjem 1853. trebalo je da propagiraju reforme u Turskom carstvu. Starčević iznosi neke pojedinosti o tome u čemu bi se sastojale reforme za koje se, eto, našlo Hrvata, spremnih da na njima rade. Smjer rada na reformama dao bi se — prema Starčeviću — svesti na ovih nekoliko tačaka:⁴³

1) »Ukinuti kapitulacije i sve što ih se derži, one bo ubijaju ugled i vlast turskih oblasti i tuđincem služe samo za buniti kerstjane.«

Ukidanje kapitulacija, koje se ovdje ističe na prvom mjestu, predstavljalo je imperativ turske državne politike po tome što se sistemom kapitulacija, naročito u periodu od 1740. dalje, legaliziralo upletanje stranih sila u unutrašnje poslove Turske. Prvi ozbiljniji pokušaji ukidanja kapitulacija, odnosno njihova usmjeravanja na bilateralne forme, koji datiraju od Pariškog kongresa (1856), padaju dakle neposredno poslije Starčevićeva projekta.

Sam Starčević je bio toliko uvjeren u izvanjske utjecaje, konkretno kod ustanaka raje, da je nešto kasnije (1869) napisao: »Mi sudimo da u Evropi neima državnika, koji nebi potpisao sledeći sud: Turska, ako se u nju izvana nedira, može stajati do sudnjega dana. [. . .] Ali da bi velike vlasti, Francuzka, Englezka i Rusia, sutra proglasile, da se u Austriju i njene narode neće izvana nitko uplitjati, što sude naši čitatelji, koliko bi dana stajala Austrija?«⁴⁴

Ne može se reći da je Starčević, izričući takvu ocjenu, bio osamljen. Sličnu misao izrazio je kasnije i srpski historičar i političar Stojan Novaković koji je napisao: »Kao da mi ne znamo i kao da se ne bi moglo u evropskim arhivima dokazati, da je buna 1876. u Bosni i Hercegovini spremna potpomagana i izvršivana iz Austro-Ugarske toliko, da je ne bi nikako bilo, da Austro-Ugarska nije htela da je bude. Samo smo mi Srbi onda bili slepi kod očiju te nismo videli šta nam Austro-Ugarska sprema, već smo igrali kako nam je ona svirala.«⁴⁵

Polazeći sa stanovišta da je utjecaj Austrije i drugih država od presudne važnosti u životu bosanske raje, Starčević nalazi da je to baš za raju skrajnje

što on, čini mi se, ima dovoljno častoljublja, što sam mogao vidjeti iz njegove korespondencije koju podržava s nekim emigrantima u Stambulu i poznatim ocem Filipom. Njegov je ugled u Livnu velik, naročito među nižim slojevima, a ima ih koji ga i mrze. Svoju volju ispoljava on zapovjednički, prijeteći anatomom s oltara. Vrlo je pohlepan za pribavljanje blagostanja samostanu. On priređuje akcije sakupljanja milodara koje mu donose znatne sume novca. Dobiveni novac troši za pogon mlinova, obradu zemlje i kupovinu novih zemljišnih posjeda, kojih samostan sada ima prilično. Za crkvu čini toliko da se može reći da ne čini ništa.«
Ista politička shvaćanja — prema istom izvještaju — imali su i ostali franjevci u livanjskom kraju. »Iako oni priznaju« — kaže se tu doslovce — »da je premilostivi car jedini i pravi zaštitnik katoličke vjere i za slučaj potrebe mogu samo od njega očekivati pomoć, ipak se ne varam kad tvrdim da je san ovdašnjeg katoličkog svećenstva ponovno uspostavljanje bosanske državne samostalnosti«. (Iz izvještaja konzularnog agenta Dembickog od 31. III 1860, u neobjavljenom članku Hamdije Kreševljakovića: »Tri konzularna dokumenta iz novijeg vremena.«)

⁴³ Usp. Na čemu smo, 400—401.

⁴⁴ Turska, 230.

⁴⁵ S. N o v a k o v i ć, Najnovija balkanska kriza i srpsko pitanje, Beograd 1910, 50.

štetno: »Mi vapijemo našoj bratji Bosne pa čula nas ona nečula: kerstjani Bosne, jedne i druge cerkve, ako budete išto više deržali do pomoći Austrie i Rusie i njihovih apoštoalah, nego li deržite do pomoći Japana, ili onoga tko je umrao, vi ćete izgubiti zemlje na kojih živite; vi ćete se za srećne smatrati ako budete mogli bez svakog imetka uteći u još gorje sužanjstvo; vi ćete biti koje podavljani, koje razterani onako, kakono se dogodilo Arseniu Cernoviću i drugovom njegovim, koji jedva utekoše, što s kolca, što izpod sablje Turčina u ovu Hervatsku i Ungariu, pa se težko pokajaše za onu svoju ludost i oni i koji su razumni, unuci njihovi. Austria i Rusia, ako vam smeraju, i misle i mogu pomoći, zašto neudare na Turčina, nego vas goloruke, potištene nevolj-nike, na njega huste? Zato, jer oni hoće da vi njima pomognete, a ne oni vami.«⁴⁶

2) »Svakoј kerstjanskoј obitelji dati stanovit kus zemlje u potpuno vlastničtvo; koja ga nebi htela, izterati ju iz carstva.«

Ovo je najradikalnija tačka u programu. Starčević je s punim pravom nalazio da je »najveće zlo Turske, u pogledu na odnošaj među kerstjani i muhamedovci« u neriješenom agrarnom pitanju,⁴⁷ koje je u to doba bilo glavni izvor i poticaj za nezadovoljstvo naroda. Davanje izvjesnog kompleksa zemlje u vlasništvo kmetskim obiteljima, koje ga — kako se naglašava — ne bi mogle prodati nego samo zamijeniti, ne bi ipak ostalo bez naknade, bilo u radnoj snazi, bilo u novcu.

Malo je, međutim, poznato da je desetak godina kasnije (1863) državna vlast u Posavini doista pristupila oslobođenju od kmetskih odnosa uz otkup. Proces je započeo na golemim imanjima Husejn-kapetana Gradašćevića koje je država bila konfiscirala i zatim prodavala kmetovima. Tako se može objasniti da u Posavini austro-ugarske statistike iskazuju velik broj slobodnih pravoslavnih seljaka.⁴⁸

3) »Uvesti pučke škole, u kojih se nebi učilo o nikakovoj veri; ovu slobodno ostaviti duhovnikom u džamiah i cerkvah; predavati u materinskih jezicah, t. j. u hervatskom, bulgarskom itd. vočarstvo, šumarstvo, poljodjelstvo, obrte, tergovanje, gospodarstvo, čist moral, turski jezik. S vremenom uvesti srednje škole, tehnike, sveučilišta.«

Prosvjetni dio programa bazira se dakle na liberalnim idejama o odvajanju škole od crkve i na težnji da se škola što više prilagodi potrebama praktičnog života. U Turskoj su, počevši od četrdesetih godina prošlog stoljeća, poduzimani neki pokušaji za osnivanje interkonfesionalnih škola; takav karakter imale su tzv. ruždije, u koje je trebalo uključivati i kršćansku djecu; u sarajevskoj ruždiji se šezdesetih godina prošlog stoljeća učilo arapski, perzijski, povijest, zemljopis, aritmetiku, retoriku i prve osnove matematike.⁴⁹

⁴⁶ Na čemu smo, 236—7.

⁴⁷ Ib. 225.

⁴⁸ O tome usp. M. Hadžijahić i T. Imamović, Gradačac i okolina. Nacrt za monografiju. Gradačac 1960, 81—86.

⁴⁹ Pasko Vasa efendija, Bosna i Hercegovina za vreme misije Dževdet efendije, Sarajevo 1958, 91. — Ruždije su se teško afirmirale ne samo kod kršćana nego i kod muslimana; de Clerval u svom izvještaju od 1855. spominje jednu vladinu školu u Sarajevu, jamačno ruždiju s direktorom, nekim Mustafa efendijom, po-

U spomenutoj tački Starčevićeva programa posebno značenje ima usvojeno načelo da nastavu treba odvijati na narodnom jeziku. Ovo je potrebno naglasiti za to što se u ruždijama u nastavnom programu hrvatsko-srpski jezik počeo učiti tek 1884,⁵⁰ a sve do 1912. u muslimanskim vjerskim školama nije bilo udžbenika na našem jeziku, dok su se ranije upotrebljavali turski udžbenici koji su đacima morali biti prevedeni.

Zanimljivo je da je istovremeno i de Clerval istakao potrebu da turska državna vlast uvede slavenske škole i za bosanske muslimane,⁵¹ što je, daka-ko, ostalo neprihvatljivo za tursku službenu politiku, koja je tada, već zaslijepljena nacionalističkim idejama, baš u odnosu na muslimane sve činila da ih turcizira.

4) »Negerke iztočne crkve osloboditi od gerčkih duhovnikah; zapovediti da se duhovnici i one vere što god uče; za nje i za fratre uvesti učilišta; dati duhovnikom stalne plaće; biskupe obih sledbah sam bi car postavljao; bez dovoljnih dokazah neprimati školske svedočbe Rusie ni Austrie.«

Položaj crkava, koji se tretira u ovoj tački, uređuje se u smislu osnovne težnje da se suzbiju vanjski utjecaji Rusije i Austrije kao i carigradskog Fanara i uz to osigura ingerencija turske države u crkvene poslove, koja dotle nije takoreći ni postojala. Katolički svećenici dobivali su višu naobrazbu u Austro-Ugarskoj i Italiji i stajali najvećim dijelom pod dominantnim utjecajem austrijske politike. Pravoslavni svećenici su u golemoj većini bili bez ikakve naobrazbe;⁵² od ukinuća Pečke patrijaršije 1766. mitropoliti su redovito bili Grci. Starčević smatra da »glavna nesreća kerstjanah dolaziaše od njihova duhovništva, osobito iztočne crkve«, pa to obrazlaže ovim riječima: »Gerk bo kupuje patriarkat od velikog vezira, biskupi svoje časti od patriarke, niži duhovnici svoje časti i mesta od biskupah; puk mora sve ove kupovine platjati i često biva da kuća više platja popom nego državi i vlastelinu. Duhovništvo iztočne crkve, i samo neuko, u duhu gerčtine, ne samo negleda koliko bi i moglo puk na dobro podučiti, nego mu poderžava i razjuruje meržnju proti Muhamedovcem.«⁵³

5) »Nedavati javne službe do onim koji su u Turskoj nauke sveršili.«

Ovaj dio programa treba svakako povezati s tačkom o uvođenju domaćih škola. U vrijeme izrade ovog programa praktično su u javnim službama prevladavali osmanlijski činovnici-stranci, koji su nahrupili u Bosnu poslije

znavaocem francuskog jezika koji je naučio u Parizu. De Clerval ga žali, jer u toj školi, u kojoj se uče orijentalni jezici i literatura, jedva da ima deset učenika. Spomenuti Pasko Vasa efendija daje podatak da je sarajevsku ruždiju pohađalo stotinjak muslimanskih učenika i nešto jevrejskih, a tek od 1863. ozbiljnije se nastojalo privući i kršćanske učenike (92). Seid M. Traljčić, Katolici u turskim državnim školama u Bosni i Hercegovini, Napredak hrvatski narodni kalendar 1940, Sarajevo 1939, 123—126, poimenično spominje neke polaznike ruždija katoličke vjere u Sarajevu i Mostaru. Prema Traljčiću, u Bosni i Hercegovini bilo je pred okupaciju ruždija u 25 mjesta.

⁵⁰ E. Bulbulović, Nekoliko fragmenata iz naše najbliže prošlosti, Jugoslavenski list, Sarajevo, 1. I 1941.

⁵¹ Rapport, 47.

⁵² Usp. Vl. Skarić, Iz prošlosti Bosne i Hercegovine XIX vijeka, Godišnjak Ist. dr. B i H I, Sarajevo 1949, 34.

⁵³ Na čemu smo, 395.

1850, kada je skršen otpor Bošnjaka muslimana protiv uvođenja reformnoga centralističkog uređenja (nizam).⁵⁴

6) »Uvesti autonomiu obćinah, po vremenu i županiah, i pokrajinah; zastupnike, bez obzira na veru i narodnost, postavljati ne izborom koj ne može biti bez smutnjah i ogorćenosti, nego, kon što im se svojstva odrede, kockom, kako drugde biva kod porotnikah; zastupnici bi imali dobiti polakšicah, odlikovanja, plaće ili nadarja, imala bi im kratko vreme služba trajati.«

Stanovita lokalna samouprava nije nikada bila strana turskom državnom uređenju.⁵⁵ Reformni režim uveo je oko 1846. u nahijama (općinama) tzv. šure, tj. vijeća od 8—12 ljudi sa zadatkom da s kadijom (koji je imao i važna upravna ovlaštenja) raspravljaju o različitim poslovima iz njegova djelokruga. U šurama je trebalo da sudjeluju i kršćani (1851. kršćani su bili ondje zastupljeni u svega 6 nahija), no njihovo sudjelovanje u šurama na bazi ravnopravnog odlučivanja nije bilo ničim zajamčeno. Zato je jedan od važnih zadataka bio uvesti modernu samoupravu bez konfesionalne ili nacionalne diskriminacije.

7) »Koliko je moguće, nedopustjati prisegu nikomu, nego kroz obranike suditi.«

Jedan od najizrazitijih oblika neravnopravnosti, tj. da se u sudskom i upravnom postupku nije primalo svjedočenje nemuslimana protiv muslimana, pa ni pod zakletvom, dokinuto je Hatihumajunom od 18. II 1856. kada je proglašena jednaka vrijednost svjedočenja muslimana i kršćana. Ovdje se stoji na stanovištu o nedopustivosti zakletve uopće. Starčević je ukazivao upravo u raspravi »Na čemu smo«⁵⁶ na slabo moralno poimanje značenja zakletve, a da je tu bio u pravu, pokazuju i kasnija istraživanja sociologa sela Sretena Vukosavljevića koji utvrđuje »naročiti moral« hrišćanske raje u Turskoj za zakletvu pred vlastima.⁵⁷

8) »Obćine bi imale štibru razdeljivat, višja poglavarstva bdila bi na obćine.«

Prilikom kupljenja poreza činjene su različite zloupotrebe na štetu raje, naročito praksom da se skupljanje poreza daje u zakup. Rješenje koje se ovdje predlaže imalo je osigurati objektivnost.

9) »Novine bi slobodno razpravljale javne čine službenikah; i bez milosrđa morali bi krivci kako i klevetnici podepsani biti.«

⁵⁴ Karakteristično je o tome zapažanje o. Martina Nedića, koji u knjizi: »Poraz baša, a zavedenje nizama u Bosni« (Pečuh 1884, 141) piše: »Dakle za 23 godine bosanski muhamedanci, u obće baše nazvani, s gubitkom imanja, dostojanstva i života borili su se sa vladom carigradskom za uzdržati svoju neodvisnost (bašaluk, janičarstvo) i domaću vladavinu u Bosni. I poslje nego bijahu savladani po Homer-paši, šta su izgubili? Izgubili su, da jim carska vlada nedaje u ruke zapovjedništva u većih i manjih okružjih (mutesarifluk i kajmekamluk) izvan samo po gdjeokjih. Sad bo bijahu okružni zapovjednici, došlaci iz Azije, Carigrada, Rumelije [...]«

⁵⁵ Usp. St. Novaković, Tursko carstvo pred Srpski ustanak 1780—1804, Beograd 1906, 138—290; S. S. Bobčev, Pogled na pravno uređenje Balkana pod turskom upravom. Knjiga o Balkanu I. Beograd 1936, 161—164; M. Hadžijahić, Die privilegierten Städte zur Zeit des osmanischen Feudalismus mit besonderer Berücksichtigung der Privilegien der Stadt Sarajevo. Südost Forschungen XX, 1961, 130—158.

⁵⁶ Str. 399.

⁵⁷ Krivokletnici. Pisma sa sela. Beograd 1962, 242—246.

Ovdje izraženo načelo o kontroli javnosti putem slobodnog, ali i odgovornog raspravljanja u novinama o radu činovnika dokaz je demokratskog shvaćanja autora programa, mada se postavlja pitanje koliko bi štampa uopće mogla vršiti utjecaj u jednoj sredini koja dotle štampu nije ni poznavala.⁵⁸

Ovdje izneseni program, na kojem je trebalo raditi 1853, sadrži ideje koje je Starčević o Turskoj i inače zastupao. Teško je — u nedostatku dokaza — utvrditi da li je ovo bio zajednički program, prihvaćen i od drugih faktora koji su radili na štampariji i novinama 1853. Kolikogod je ovaj program državotvoran u smislu interesa turske države, on ima i neka izrazito revolucionarna obilježja, za razliku, na pr., od Jukićeva programa («Želje i molbe») iz 1850, koji uglavnom tretira iste probleme, ali tipično reformistički i samo iz aspekta kršćanske raje, zadovoljavajući se prešutno i daljim postojanjem kmetskog odnosa u Bosni.⁵⁹

⁵⁸ Čitanje novina još pred okupaciju 1878. bilo je zapravo privilegij najobrazovanijih, pa se smatralo odstupanjem od uobičajenih normi kad su to i drugi počeli prakticirati. U Mostaru, na pr., pjevala se pjesma u kojoj su se izvrgavale ruglu pojedine pojave, pa i to da su neke kundurdžije (cipelari) čitali novine:

Seko, drugo, da ti rugu kažem:
Kundurđije čitaju novine [...]

⁵⁹ Jukićev program bio je preveden na turski jezik i razmatran od strane organa u Stambolu. Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci II*, 264.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA XIX—XX

1966—67

Redakcioni odbor:

KONSTANTIN BASTAIĆ

IVAN KAMPUŠ

OLEG MANDIĆ

BERNARD STULLI

JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB

Štampanje dovršeno 18. XII 1968.